

Kunst voor de beeldenstorm 1986

Aanvullingen en correcties op de catalogus

Tijdens de tentoonstelling 'Kunst voor de beeldenstorm – Noordnederlandse kunst 1525–1580' zijn talrijke observaties gedaan aan de tentoongestelde werken. In de hierna volgende lijst is daaruit een keuze gemaakt. Tevens worden in deze lijst de meest storende drukfouten in de catalogus gesignaleerd. Alle metingen van schilderijen zijn verricht door de heer M. P. Bijl (Atelier voor restauratie van schilderijen, Rijksmuseum). Dendrochronologische metingen zijn verricht door P. Klein (Ordinariat für Holzbiologie, Hamburg). Infrarood-reflektografie is uitgevoerd door J. R. J. van Asperen de Boer (Kunsthistorisch Instituut, Groningen).

Voor afkortingen van persoonsnamen wordt verwezen naar p. 118 van de catalogus.

Voor afgekorte literatuur wordt verwezen naar de in deze catalogus opgenomen bibliografie (p. 465–85).

Deze lijst kwam tot stand onder redactie van J. P. Filedt Kok, J. C. H. Buijs en W. Th. Kloek.

Cat. 1. Het paneel meet volgens een etiket op de afdekplaat aan de achterzijde 36,8 × 26,6 cm en bestaat uit één verticaal toegepaste plank.

Cat. 2. Het van boven afgeronde paneel meet inclusief de lijst 40,5 × 30,8 cm. Het beschilderd oppervlak meet 31,8 × 21,5 cm.

Cat. 3. Het paneel bestaat uit drie verticaal toegepaste planken, waarvan de rechter relatief smal is. Het schilderij kon niet uit de lijst worden

bestudeerd. Links en rechts is evenwel een baard zichtbaar. Over boven- en onderzijde valt niets te zeggen.

Infraroodreflectografie en microscopisch onderzoek (vAdB). De architectuur is zorgvuldig voorbereid. In de vloer zijn alle kruispunten van lijnen met constructiepunten aangegeven. Alle cirkels en bogen zijn met een passer met twee metalen punten geconstrueerd, zoals blijkt uit de sporen van gekraste cirkels en van kleine gaatjes in de middelpun-

ten die op tal van plaatsen te zien zijn. Ook de schaduwcirkels (met afwijkend middelpunt) zijn zo voorbereid (Bijl). De voorstelling is op systematische wijze met krijt (?) ondertekend en mogelijk zijn ook wassingen toegepast. Veranderingen in vingers en gezichten van de engelen konden worden waargenomen. De ondertekening is verwant aan die in de beide luiken uit 1521 in Toledo (p. 93, fig. 32); er is echter minder gearceerd. Het blauwe kleed van Maria bleek ondoordringbaar (vAdB).

Cat. 4. Slechts de belangrijkste lijnen van het lijstwerk (met de liniaal getrokken) zijn doorgegriffeld.

Biografie Jacob Cornelisz. van Oostsanen.

Er zijn aanwijzingen dat Jacob Cornelisz. zichzelf 'War' of 'Werre' noemde, een naam die later ook in de familie is gebruikt (zie Van Eeghen 1986, p. 97, 103). De tekening met *De opwekking van de jongeling te Nain* in de Bibliothèque Nationale te Parijs (deel II, afb. 22b) draagt het opschrift 'Warr Va Ossanen'. Een onbekende prentkenner uit de 17de eeuw las het monogram van Jacob

Afb. 1. Lucas van Leyden, *De genezing van de blinde van Jericho*. Hermitage, Leningrad (cat. 38). In de afbeelding is het oorspronkelijk beschilderd oppervlak aangegeven.

Cornelisz. als 'Jan Warre'; zie I. Q. van Regteren Altena, 'Un incunable de la connaissance des graveurs et des monogrammes', *De Gulden Passer* 53 (1975), p. 274 (M. Schreuder).

Cat. 19. P. 132, 2de kolom: (afb. 19a) schrappen.

P. 133, onderschrift 19b: Toledo (Ohio), lees: St. Louis (Missouri).

P. 133: (afb. 19c) schrappen. De lijmmaad is aan de achterzijde verstevigd met een strook linnen (19de-eeuws?) die, ge-

De onderbroken lijn geeft de eerste vergroting van het schilderij aan.

zien de afdruk, een ouder stuk linnen vervangt. Aan de achterzijde zijn onder en boven moeten te zien van de oorspronkelijke bevestiging in de lijst (Bijl).

Cat. 20. P. 133, in de kolom onder afb. 20a: afb. 20a, lees: 20b, afb. 20b moet zijn 20a.

Cat. 21. Afb. 21b, afgebeeld is vermoedelijk de heilige Bruno (J. de Grauwe). Deze achterglasschildering, die het wapen van Amsterdam draagt, kan vermoedelijk in verband

gebracht worden met het vlak buiten Amsterdam gelegen Kartuizer klooster.

Cat. 26. Afb. in kleur, deel 1, afb. 69.

Cat. 29. Aan de achterzijde zijn onder en boven twee moeten te zien van de oorspronkelijke bevestiging in de lijst.

Cat. 37. Het middenpaneel meet 93,5 × 66,6 cm. Herkomst: Jacob van Cromhout, lees: Jacob Cromhout.

Cat. 38 (afb. 1). De beschrijving van de toestand van het schilderij is onnauwkeurig en de reconstructietekening (afb. 38a) onjuist. Bij de belangrijke ingrepen die het drieluik heeft ondergaan, kunnen de volgende opmerkingen worden geplaatst.

Toen tussen 1740 en 1755 de keerzijden van de luiken van de voorkant werden gescheiden en de geopende toestand van het drieluik tot een geheel in een rechthoekige vorm werd vermaakt, is tussen het middenpaneel en de luiken een smalle lat toegevoegd om het doorlopen van de voorstelling door bijschilderen mogelijk te maken. De bijgeschilderde strook tussen middenstuk en luiken is breder dan de ruimte die de beide onbeschilderde randen kunnen hebben geboden. Bij die gelegenheid moet ook de bovenzijde zijn verzaagd en aangevuld, terwijl bovendien de voorstelling links en rechts langs de randen is verbreed. In 1848 is de schildering van paneel overgebracht op doek. Dit is in later tijd voorzien van een steundoek, waarop het opschrift dat in 1848 op de achterzijde was aangebracht is overgeschreven. Bij één van deze dubleringen is de voorstelling op het eerste steundoek nog eens aan de vier zijden vergroot. Langs de onderrand is bij het voormalige middenstuk een baard te zien en een oorspronkelijk onbeschilderde rand; bij de luiken ontbreken deze en zal de voorstelling iets zijn afgezaagd. Angenomen mag worden dat de hoogte van het beschilderde gedeelte van de luiken iets groter is geweest dan die van het middenstuk. Aan de zijkanten van het voormalige middenstuk zijn resten van een baard en een oorspronkelijk onbeschilderde rand te zien, evenals aan de corresponderen-

de zijkanten van de luiken. Aan de zijkanten van de luiken, links en rechts, zijn resten van een baard te zien, maar geen sporen van een onbeschilderde rand. Aan de bovenzijde zijn geen sporen van een baard of onbeschilderde rand aangetroffen, noch bij de bovenzijde van het oorspronkelijke deel van de luiken, noch bij enige rand van het oorspronkelijke deel van het middenstuk. Bij de hoeken, waar het lagere deel van het middenstuk overgaat in het bovenste deel, kunnen sporen van inzaging worden waargenomen. Hieruit valt af te leiden, dat het middenpaneel oorspronkelijk een andere vorm zal hebben gehad dan aangegeven in afb. 38a. De smalle stroken aan weerszijden van het bovenste deel van het middenstuk, waarvan men, uitgaande van de foto bij ultraviolet licht (Nikulín 1978, p. 303), zou kunnen vermoeden dat deze zijn aangezet, behoren tot het oorspronkelijk beschilderde oppervlak.

De maten van het geheel in de huidige toestand zijn $115,7 \times 150,3$ cm.

De maat van het oorspronkelijk beschilderde oppervlak van het middenstuk is $111,2 \times 79,8$ cm; het bovenste gedeelte is 35,8 cm breed en links 25 cm en rechts 24,5 cm hoog. De onbeschilderde rand aan de onderzijde is 9 mm breed. Het oorspronkelijk beschilderde oppervlak van het linker luik is $88 \times 32,9$ cm en van het rechter luik $87,6 \times 32,7$ cm. Volgens de catalogus van de collectie Crozat was het schilderij toen drie voeten en vijf duimen hoog en viereenhalf duim breed, hetgeen, uitgaande van de Parijse maatvoering, overeenkomt met de maat van het schilderij in de huidige toestand, uitgezonderd de smalle bijschildering op het doubleer-

linnen. Overigens dient te worden opgemerkt dat de breedte van de van de voorzijde gescheiden keerzijden van de luiken overeenkomt met de breedte van het beschilderde oppervlak van de voorzijden met inbegrip van de later beschilderde stroken geheel links en rechts. De oorspronkelijke naad tussen de planken van de luiken geeft aan dat het beschilderd oppervlak van voor- en achterkant aan de scharnierzijde nauwkeurig correspondeerde, terwijl het beschilderd oppervlak aan de voorzijde geheel links en geheel rechts 2,5 à 3 cm smaller is geweest dan aan de keerzijde. In de bosschage boven het hoofd van de blinde bevindt zich een oneffen plek in de schildering, waarvan men kan vermoeden dat dit oorspronkelijk een afwerking is geweest van een knoest, zoals de knoestbehandeling in *De opwekking van Lazarus* (cat. 46).

Het oorspronkelijk beschilderde oppervlak van de luiken meet links $88 \times 32,9$ cm en rechts $87,6 \times 32,7$ cm. Aan de onderzijde is bij beide luiken een restant van een baard zichtbaar, terwijl ook een restant van een baard aanwezig is bij het linker luik langs de linker rand en bij het rechter luik langs de rechter rand. Voor een hypothese over de oorspronkelijke vorm van de bovenzijde van het drieluik kon geen enkele aanwijzing worden gevonden (Bijl). Infraroodreflectografie en microscopisch onderzoek (vAdB/H. Kat). De verflaag in de schilddraggers is buitengewoon slecht bewaard. Recentelijk zijn gedeelten van oude overschilderingen en herstellingen verwijderd, in het kader van een overigens nog niet voltooide restauratie (mededeling mevr. K. Egorova, Mos-

kou). Zoals al eerder uit infraroodfoto's was gebleken is het schilderij op systematische wijze met zwart krijt ondertekend, in het rechtergedeelte globaler en meer lineair, in sommige opzichten herinnerend aan die in *De Opwekking van Lazarus* (cat. 46). Onder de blauwgroene mantels is een rode onderschildering waargenomen (vAdB/H. Kat).

Afb. 39b. Deze houtsnede is 1522 gedateerd.

Cat. 41. De afbeeldingen op p. 158–159 zijn niet precies in verhouding weergegeven; de originelen 41,3a en 41,5 laten, gemeten tussen de kaderlijnen, een hoogteverschil van 2 cm zien. De gegeven reconstructie is daarom minder waarschijnlijk.

Cat. 42. In het prentenkabinet te Braunschweig bevindt zich een vermoedelijk uit de 16de eeuw daterende Duitse kopie van het fries (C. von Heusinger).

Cat. 43. Aan de voorzijde is langs drie zijden (niet aan de onderzijde) een smalle zwarte kaderrand aanwezig. Het schilderij is tot aan de rand beschilderd. Langs de onder- en rechterzijde ontbreken de gronderingsresten die langs de drie andere randen kunnen worden waargenomen. Het paneel is links en rechts aan de achterzijde afgeschuind (Bijl.). Bij onderzoek met de microscoop bleken er ingekraste lijnen (voor de constructie van het perspectief?) aanwezig te zijn (M.F.).

Cat. 44. Het kruis op de borst van de man rechts is geen Taukruis maar een Latijns kruis.

Cat. 47. De tekening is uitgevoerd op één blad papier met

verticale vouwen langs het 'middenpaneel'.

Cat. 48. Het middenpaneel meet 98,5 × 67,8 cm en bestaat uit drie verticaal toegepaste planken van ongeveer gelijke breedte. De luiken bestaan uit twee planken van ongelijke breedte.

Cat. 53. Het ruitje bleek bij de eigenaar ontvreemd te zijn en kon daarom niet worden tentoongesteld.

Cat. 56. P. 172, *afb. 56*, evenals *afb. 23*, deel 1 in spiegelbeeld afgebeeld.

Cat. 63. De bovenste (aangezette) plank is 12,5 cm breed. Aan de achterzijde zijn moeten te zien, gemaakt voor de oorspronkelijke bevestiging van het schilderij in de lijst. Deze bevinden zich langs alle vier de zijden (twee per zijde; aan de bovenkant onder de lijmmaad die de oorspronkelijke panelen verbindt met het aangezette stuk) (Bijl.).
Herkomst: Er bestaan geen aanwijzingen voor een overbrenging van het schilderij in 1573 naar Utrecht. Noot 6 moet zijn: Harbison 1984.

Cat. 65. P. 186, 3de kolom, regel 23, na '...Heilige Land' moet komen: 'De voorste figuur van het tweede paar draagt een gouden Jeruzalemkruis. De voorste figuur van het derde paar draagt een Anthonis-bel' (M.F.).
De lijst bevat kennelijk nog enkele oorspronkelijke gedeelten, waarvan de oppervlaktebehandeling overigens geheel verloren is gegaan. Aan de dagkant is een inleg toegevoegd en ook het hoogstliggende gedeelte (de bekroning) is kennelijk een latere toevoeging.

Cat. 66. Het paneel meet 56,8 × 80,9 cm. Aan de onderzijde is een latje van ca. 1 cm aangebracht, kennelijk omdat het schilderij zodanig was gekrompen dat het niet goed meer in de lijst paste. De lijst is vermoedelijk wel oorspronkelijk, maar geheel overschilderd (Bijl.).

Cat. 67–68. Onderzoek met de microscoop bevestigde dat de samenstelling van het coloriet op beide panelen vrijwel identiek is; infraroodreflectografie vertoonde in cat. 67 een ondertekening met veel veranderingen onder meer in de houding van handen (M.F.).
Kopie keerzijde: tekening in het Kupferstichkabinett in Dresden.

Cat. 69. Het schilderij heeft langs onder- en bovenzijde en aan de rechterzijde gronderingsresten, die aan de linkerzijde ontbreken. Het paneel is aan de rechterzijde afgeschuind geweest (Bijl.).
Dendrochronologisch onderzoek: kapdatum 1530 $\frac{+}{-}$ 2.

Cat. 70. 3de regel kop: 1632, lees: 1532.

Cat. 71. P. 194, *afb. 71b* en *71c*, onderschriften omwisselen. De onderregel van de beide lijsten moet oorspronkelijk de vorm van een dorpel hebben gehad, zoals kan worden afgeleid uit de houtverbinding (zie *afb. 2*). Het snijwerk aan de beide onderregels is grover dan dat aan de andere delen van de lijsten. Geconcludeerd moet worden dat de lijsten in later tijd ingrijpend zijn gewijzigd en dat de banderollen met het jaartal niet uit de ontstaanstijd van de beide portretten dateren (Bijl.). Overigens kan in het slecht leesbare opschrift in het kasboek op de tweede regel

Afb. 2. Aan de zijkant van de lijst van het Portret van een man door Maarten van Heemskerck (cat. 71) tekent zich de oorspronkelijke vorm van de onderregel af. Deze dorpel-

vorm geeft aan dat de banderol met opschrift pas later in de onderregel is gesneden.

het jaartal 1529 goed worden gelezen.

Cat. 72. Het paneel meet $47 \times 35,5$ cm; er is geen onbeschilderde rand of baard aanwezig. Dendrochronologisch onderzoek: kapdatum $1535 \pm \frac{x}{2}$. Het portret van een 19-jarige jongeman in de coll. De Rothschild (afb. *Oud-Holland* 61 (1946), p. 158) draagt een opschrift in geheel overeenkomstige belettering.

Cat. 74. Het paneel is aan de zijkanten en aan de bovenkant met latjes vergroot. Vermoede-

lijk werd het paneel daarvoor bijgeschaafd (Bijl). Dendrochronologisch onderzoek: kapdatum $1505 \pm \frac{x}{2}$.

Cat. 77. Het paneel meet $86,6 \times 66,6$ cm. Het paneel is aan de linkerzijde verbreed met een latje van ca. 1 cm en is aan de rechterzijde afgeschaafd (Bijl). Het schilderij is onderzocht met infraroodreflectografie (vAdB).

Het schilderij vertoont in schilderij opzicht weinig verwantschap met cat. 78; de toeschrijving aan Vermeijen is daarom moeilijk te handhaven.

Cat. 78. Het paneel heeft links en rechts aan de bovenzijde aangezette latjes, die niet bij de gegeven afmetingen zijn inbegrepen. Het is tot aan de randen beschilderd. Aan de achterzijde zijn aan de onderkant moeten te zien van de oorspronkelijke bevestiging in de lijst; deze ontbreken aan de bovenzijde.

Het schilderij is geparketteerd. Midden boven bevindt zich een spijkergat (Bijl).

Met infraroodreflectografie kon geen ondertekening zichtbaar worden gemaakt (vAdB).

De ogen van de geportretteerde zijn door krassen beschadigd.

Cat. 100. De biografie van Albert Hachman dient te worden toegevoegd: Het oudst bekende werkstuk van Albert Hachman is een klok uit 1520, die was bestemd voor de kerk van Griethausen bij Kleef. Drie jaar later goot hij een grote klok voor de St.-Panthaleonabdij te Keulen. In 1527 wordt hij vermeld in de stadsrekeningen van Nijmegen als gieter van enige kanonnen en een vijzel voor die stad. In Nederland goot hij klokken voor Oirlo (1526), Middelaar (1533), Horst (1532), Maashees (1546), Doesburg (1549), Drempt (1549) en Huissen (1559). Het fries van de hier beschreven kookpot is ook op de Huissense klok gebruikt. Omstreeks 1559 is deze Kleefse gieter, wiens gieterij aan de 'Stechbahn' (toernooiveld) lag, overleden (B.D.).

Cat. 104. Het schilderij is aan vier zijden begrensd door een zwarte rand van ca. 4 cm breed. Het beschilderde gedeelte binnen deze rand meet 143×375 cm. Aan de linkerzijde is een deel van de zwarte rand verloren gegaan door afsnijding. Het linnen is

in vergelijking met Italiaanse doeken uit die tijd van fijne kwaliteit (Bijl). Het Oordeel van Paris is op een van de zeilen van het schip rechts uitgebeeld.

Melanie Gifford, die het schilderij restaureerde, bereidt een studie over de schildertechniek voor; waarschijnlijk is het wel een olieverfschilderij, maar geen 'Tüchlein'; uit het onderzoek met infraroodreflectografie bleek de schaal van verscheidene details te zijn veranderd (o.a. de Kolossos van Rhodos).

Cat. 105. De achterzijde is geheel gevuld met pentekeningen van onder meer figuren en architectuur. Er zijn ook enkele compositieschetsen, waarvan er één de eerste opzet voor de tekening aan de voorzijde lijkt te zijn. Venus en Mars worden bij hun overspel door de stralen van Apollo's zonnewagen ontdekt, vlak onder het midden in de tekening.

Cat. 107. Met infraroodreflectografie kon ondertekening zichtbaar gemaakt worden bij een gedeelte van het beeldhouwwerk en de architectuur. Het opschrift moet als volgt worden vertaald: 'Gulzige tijd, en gij, afgunstige ouderdom, alles vernietigt gij.' In eerste opzet was in plaats van 'DESTRVITIS' geschreven 'CONSVMITIS' (H.B.).

Cat. 108. Op de achterkant van het paneel zijn links en rechts krasmerken te zien, waarvan delen zijn weggeschaafd. Het schilderij is geparketteerd.

Cat. 109. Het schilderij bevindt zich in de originele lijst met sporen van de oorspronkelijke scharnieren.

De zes planken zijn aan de achterzijde verbonden door twee ingelaten balken, die niet zijn verlijmd en die mogelijk origineel zijn (Bijl).

Cat. 114. P. 234, midden 1ste kolom: Edmond von Brugeil, lees: Hubert Edmond van Buchell.

Cat. 115. Het paneel is aan de keerzijde links en rechts afgeschuind.

Cat. 116. De afbeelding toont het schilderij in ongerestaureerde staat. Bij de restauratie kwam een in een plas uitmondende straal bloed tevoorschijn. P. 237, 1ste kolom, regel 14: een derde schilderij van de meester, *Het offer van Abraham*, bevindt zich in The Crocker Art Gallery, Sacramento, inv.nr. 1872.114 (als Maarten van Heemskerck).

Cat. 117. Het paneel meet 155,9 × 113,2; voor het afzagen en later weer aanzetten van stroken van ca. 9 cm aan de onder- en bovenzijde zijn geen duidelijke aanwijzingen (M.F.). Dendrochronologisch onderzoek: kapdatum 1536 $\frac{+}{-} \frac{\times}{2}$.

Cat. 122. Het ruitje is vermoedelijk pas in de 17de eeuw uitgevoerd naar het voorbeeld van de Meester van de Barmhartige Samaritaan.

Cat. 124. Het paneel meet 119,6 × 155,2 cm en bestaat uit vijf horizontaal toegepaste planken. Aan de achterzijde is een parket aangebracht. Aan de achterzijde zijn links twee moeten te zien van de oorspronkelijke bevestiging van het paneel in de lijst, die aan de rechterzijde ontbreken (Bijl). Bij de behandeling in 1983-84 werd de gele vernis niet verwijderd. Met infraroodreflectografie kon een onderteke-

ning in krijt zichtbaar gemaakt worden, verwant aan die in cat. 123, maar vrijwel zonder arceringen uitgevoerd. In de achtergrond zijn enkele wijzigingen aangebracht, met name bij de boompjes (vAdB).

Cat. 132. Langs de rechter rand zijn gronderingsresten aanwezig, die links ontbreken (blijkens het restauratierapport van het Wallraf-Richartz-Museum; met dank aan E. Mai). Links en rechts zijn aan de voorzijde op ca. 30 cm van de rand pennen te zien in verticale reeksen (Bijl). Met infraroodreflectografie kon geen ondertekening zichtbaar gemaakt worden (vAdB).

Cat. 133. 133.1 gerestaureerd in 1985. Het portret van de man meet 109,9 × 81,8 cm. De randen zijn aan vier zijden bijgeschaafd (J. Diepraam). Het portret van de vrouw meet 109,4 × 82,2 cm. Het paneel is aan de vier zijden met latjes vergroot.

Cat. 135. Zie afzonderlijk inlegvel; in de tweede oplage, zie p. 488-89. Het middenpaneel meet 167,2 × 88,5 cm en bestaat uit drie verticaal toegepaste planken. Het paneel is sterk door worm aangetast. Bij de linker rand, ter hoogte van de borst van Christus, bevindt zich een aantal ronde beschadigingen, wellicht opgevulde pengaten. De rechter plank lijkt iets onder het midden een horizontale naad te hebben. Aan de achterzijde zijn op tal van plaatsen verstevigingsklossen aangebracht. De zijranden van het middenpaneel konden niet worden bestudeerd. Onder de verflaag van het middenpaneel bevindt zich een tussen- of gronderings-

laag, die met de kwast is aangebracht.

Op de luiken is de grondering met een schraapstaal geëgaliseerd. Dit geeft aanleiding tot de veronderstelling dat het drieluik niet als één geheel is geconcipieerd. Vermoed mag worden dat de lijst om het middenpaneel in Dordrecht is vervaardigd (verg. de schoorsteen, afkomstig uit de Kloveniersdoelen, nu in het Museum Mr. Simon van Gijn, Dordrecht).

De polychromie van de omlijsting met vergulding en met matte bruine en blauwe kleuren lijkt origineel (Bijl.). Met infraroodreflectografie kon geen ondertekening zichtbaar worden gemaakt.

Cat. 137. De hoogte van het beschilderd oppervlak van het middenpaneel meet 91,8 cm. Het paneel bestond uit drie verticaal toegepaste planken, waarvan de linker smaller dan de beide andere. De schildering is overgebracht op een doek met een rode grondering, vermoedelijk bolus.

Aan de onderzijde zijn resten van een baard en een onbeschilderde rand te zien.

De luiken, die van een parkettering zijn voorzien, zijn beide uit een enkele plank gemaakt en laten links, rechts en onder een baard en een onbeschilderde rand zien. Bij de vermaking van de luiken is de oorspronkelijke, geschulpte vorm van de bovenzijde niet aangetast; voor het aangezette gedeelte is nauwkeurig de vorm van de bovenzijde aangehouden en de vrijwel naadloze overgang is vermoedelijk bereikt door toepassing van een marquette-techniek. Het paneel is aan de bovenzijde, evenals het aangezette gedeelte, niet veel meer dan één millimeter dik. De toppen van de luiken en van het middenstuk zijn

verloren gegaan. De schulpingen aan de bovenzijde zijn bij het middenstuk gemaakt vanuit een cirkel met een diameter van 20,3 cm, hetgeen overeenkomt met 8 Haarlemse duim.

De schulpingen van de bovenzijden van de luiken zijn niet zo nauwkeurig. Aangenomen moet worden dat de vorm van de luiken, met afwijkingen ten gevolge van de omlijsting, is aangepast aan het middenstuk. Bij de luiken is aan de bovenzijde geen spoor te vinden van een baard of onbeschilderde rand, die langs de andere zijden wel konden worden geconstateerd. Men mag daarom vermoeden dat de luiken (en het middenstuk) destijds hoger zijn geweest en dat de top met overeenkomstige schulpingen was gevormd.

Voor de oorspronkelijke positie van het middenstuk ten opzichte van de luiken zijn geen aanwijzingen gevonden, noch vanuit een materieel gegeven, noch vanuit de voorstelling.

Met infraroodreflectografie kon geen ondertekening zichtbaar worden gemaakt.

Cat. 138. Het oorspronkelijk beschilderd oppervlak meet 100,8 × 67,3 cm. De voorstelling is van paneel overgebracht op een rechthoekig doek met een witte grondering. Restanten van lijmnaden wijzen erop dat de schildering zich heeft bevonden op vier verticaal toegepaste planken van ongelijke breedte. De middelste naad bevindt zich precies in het midden van de voorstelling. Nergens kon een spoor van een baard of een onbeschilderde rand worden gevonden. De bovenzijde heeft een vorm gehad met twee schulpingen aan elke zijde. De top is hoger geweest en men kan er aan weerszijden een derde schul-

ping vermoeden.

De veronderstelling dat deze *Oprichting van de koperen slang* zich heeft bevonden aan de keerzijden van de luiken van de *Kruisiging* (cat. 137) volgt niet zonder meer uit de geconstateerde maten van de respectieve schilderijen (de breedte van het middenpaneel is 58,5 cm, die van de som der luiken 56 cm, terwijl de veronderstelde keerzijde 67 cm breed is).

De sporen van de paneelnaden in *De oprichting van de koperen slang* corresponderen niet met de naden in de luiken, zodat deze voorstelling oorspronkelijk niet de achterzijde van de luiken van *De kruisiging* kan hebben gevormd, tenzij voor voor- en achterzijde een afzonderlijk paneel was toegepast.

De vorm van de schulpingen van *De oprichting van de koperen slang* komt nauwkeurig overeen met die van de luiken van *De kruisiging*. De huidige hoogte van het oorspronkelijk beschilderd oppervlak van *De oprichting van de koperen slang* komt nauwkeurig overeen met de huidige hoogte van de beide luiken van *De kruisiging*. Ook de hoogten van de zijkan- ten van *De oprichting van de koperen slang*, voor zover oorspronkelijk beschilderd (links 78,4 en rechts 77,5 cm), komen nauwkeurig overeen met de hoogten van de luiken van *De kruisiging* aan de scharnierzijde, voor zover oorspronkelijk beschilderd. Deze observaties leiden tot de veronderstelling dat, indien *De oprichting van de koperen slang* oorspronkelijk de keerzijde is geweest van de luiken van *De kruisiging*, de panelen ervan als oningelijste afdekplaten waren toegepast.

Met infraroodreflectografie kon geen ondertekening zichtbaar worden gemaakt.

Afb. 3. Kampen, bedstede, ca. 1550. Particuliere collectie, Kampen (cat. 186). Foto van de bedstede, zoals die voor de tentoonstelling was gereconstrueerd.

Cat. 142. P. 261, de afbeeldingen cat. 142.2 en cat. 142.3 zijn verwisseld.

Cat. 143. De laatste twee regels van het onderschrift dienen als volgt te worden vertaald: 'Maar veiliger schrijdt hij voort die gelukkig met een bescheiden deel zich verheugt in een effen levensweg.' (J. W. Schulte Nordholt).

Cat. 146. Het schilderij bestaat uit zes verticaal toegepaste planken. Aan de achterzijde zijn op twee planken krasmerken te zien. Met infraroodreflectografie kon geen ondertekening zichtbaar worden gemaakt.

Cat. 148. Het schilderij bestaat uit twee horizontaal toegepaste planken, waarvan de onderste breder is dan de bovenste. Bij de naad is het spinthout wormstekig. Aan de achterzijde is het paneel rechts en onderaan afgeschuind. De linkerzijde (aan de voorzijde rechts) lijkt te zijn ingekort. Door de wijze van zagen is het paneel aan de bovenzijde dunner en hoefde het daar niet te worden afgeschuind (Bijl). Met infraroodreflectografie kon geen ondertekening zichtbaar worden gemaakt; wel kon een dunne onderschildering in verschillende tonen (rood bij de lucht) worden geconstateerd. Bij de behandeling in 1986 bleek de verflaag zeer beschadigd. In de lucht werden enkele wolven zichtbaar en in het wambuis een decoratief patroon (R. Woudhuysen, K. Groen).

Cat. 149. Het opschrift 'MANU BELLATORIA' enz. dient als volgt te worden vertaald: 'Door de hand des krijgers zal de overwinning niet komen. Zo [echter] zult gij in roem verder leven.' (H.B.)

Cat. 152. De afbeeldingen 152.3 en 152.4 zijn verwisseld.

Cat. 157. De initialen S.E.W. (per abuis niet opgenomen op p. 118) staan voor Sarah Elliston Weiner, New York. P. 281, 1ste kolom, regel 16 e.v.: Koning Nimrod, die in Genesis niet wordt genoemd, was volgens Flavius Josephus (*Antiquitates Judaicae* I : 4) degene die het plan tot de torenbouw opvatte. P. 281, 2de kolom, noot 1 dient te worden verplaatst naar de 8ste regel van onder.

Cat. 160. Het is opmerkelijk dat in de door G. J. Bos nagetekende serie twaalf familiewapens voorkomen. Met nog een kruiskozijn zou het totaal aantal plaats bieden aan 16 wapens en zo een afgeronde kwartierstaat vormen. (S. A. C. Dudok van Heel).

Cat. 161. P. 289, 2de kolom, r. 20-21, lees: '... een uitvoerig bewerkte trektafel besteld had, waarvoor hij de schrijnwerker een ontwerp leverde'.

Cat. 162. Er is geen reden om aan te nemen dat de hier besproken ruitjes of de corresponderende ruitjes in de kruisvensterglazen (cat. 160) kopieën zijn uit de 19de eeuw.

Cat. 167. Dit ruitje is vermoedelijk pas tegen het einde van de 16de eeuw naar het voorbeeld van Dirck Crabeth gekopieerd.

Cat. 169. De doopvont, die bij het onderste gedeelte door veelvuldige aanraking bruin was geworden en bij het bovenste deel groen was geoxideerd, is in 1986, kort voor de tentoonstelling, in het Rijksmuseum gereinigd.

Cat. 180. P. 305, 1ste kolom. Er zijn sporen van beschildering zichtbaar. In de tweede kolom, r. 14 dient '1553-54' te worden geschrapt.

Cat. 186. Zie afb. 3.

Cat. 187. In de tentoonstelling was slechts één van de vallen aanwezig.

Cat. 199. De lijst vertoont aan één zijde moeten van scharnieren en is kennelijk na de verwerving door het Rijksmuseum afgeloofd. Afb. 199b: het schilderij bevindt zich thans in het Herbert Johnson Museum, Cornell University, New York (J.C.H.).

Cat. 200. Het paneel meet $103,5 \times 130,3$ en is afgeschaafd tot een dikte van 0,5 cm (Klein). Het schilderij is onderzocht met de stereomicroscop en met infraroodreflectografie (vAdB); er zijn röntgenfoto's van het gehele oppervlak gemaakt (RM); dendrochronologisch onderzoek: kapdatum $1542 \pm \frac{x}{2}$. Uit het onderzoek met infraroodreflectografie blijkt dat onder de naakte muze links de kop van een oude man was getekend (vAdB). Uit de röntgenfoto blijkt dat het paard Pegasus in eerste instantie een andere houding heeft gehad.

Cat. 201. Aan de achterzijde van de lijst bevindt zich op de bovenregel een krasmerk. Aan de achterzijde bevinden zich links, boven en rechts inkepingen, die corresponderen met vierkante spijkergaten in de lijst.

Cat. 205. P. 325, midden 3de kolom: *Aetatis, lees: Aetas.*

Cat. 206. Onderschrift 206a: de titel moet luiden: *De mens*

beschermd tegen de duivel door het schild van het geloof.

P. 237, 1ste kolom, 5de regel van onder: afb. 206b schrappen.

Cat. 208. Het middenstuk bestaat uit drie verticaal toegepaste planken waarvan de middelste breder is dan de twee buitenste. De luiken bestaan elk uit een smalle en een brede plank. De lijst is kennelijk oorspronkelijk; de scharnieren en de polychromie zijn vernieuwd (Bijl).

Cat. 209. Het schilderij bestaat uit zes horizontaal toegepaste planken van ongelijke breedte. Aan de achterzijde is gedeeltelijk een parket aangebracht. Bovendien zijn ter versterking tal van zwaluwstaarten aangebracht. Aan de voorzijde zijn bij de linker en rechter rand zwaluwstaarten aangebracht ter versterking van de naden; deze zijn zeker oorspronkelijk. Achter de oorspronkelijke lijst is een zool aangebracht. De lijst is kennelijk niet verkleind. De polychromie is vermoedelijk sterk aangetast. Aan de zijkan- ten van de lijst zijn de sporen van in totaal zes scharnieren te zien (Bijl). Uit het onderzoek met infraroodreflectografie blijkt dat de compositie met een forse ondertekening (al met het blote oog zichtbaar) globaal is aangegeven (vAdB).

Cat. 210. Het retabel-gedeelte bestaat uit drie albasten reliëfs in een eikehouten omlijsting met daarop twee marmeren zuiltjes. De beschildering van de omlijsting met mat blauw en het verguldsel zijn vernieuwd maar geven kennelijk de oorspronkelijke kleurstelling weer (Bijl).

Het beschilderd oppervlak van de luiken meet 81×21 cm. De paneeltjes zijn aan de achterzijde afgeschuind langs de

randen en daarna beschilderd. Met infraroodreflectografie kon geen ondertekening zichtbaar gemaakt worden. De marmering van de lijsten van de luikjes is vermoedelijk van later datum.

Herkomt: het drieluik, dat wellicht als memorietafel voor Clara Bogaert was geplaatst in de Van Blijenburgh-kapel in de Grote Kerk te Dordrecht, is vermoedelijk in 1566 of 1572 aan de familie teruggegeven. Het is, gedeeltelijk langs de vrouwelijke lijn, in het bezit van de afstammelingen van de stichter gebleven (met dank aan mevr. C. M. L. Pardede barones van Boetzelaer).

Cat. 211. Het schilderij laat aan vier zijden spanranden zien en een onbeschilderde rand. De naaldhouten lijst is van moderne makelij en herhaalt vermoedelijk het opschrift van de oorspronkelijke omlijsting (Bijl). In het familie-archief Collot d'Escury wordt het schilderij door S. P. Collot d'Escury (1719-1800) genoemd als werk van Jan Doudijn, afkomstig uit het bezit van Adriaen van Blijenburg (mevr. C. M. L. Pardede-barones van Boetzelaer).

Cat. 212. Het paneel meet $58,5 \times 57,6$ cm en is tot aan de rand beschilderd. Aan de zijkant zijn geen gronderingsresten te zien; wel zijn er verfesten aanwezig die een gevolg zijn van de overschildering van het opschrift. De vrij grote krimp van het paneel duidt op een verzaging in de eerste jaren na het ontstaan van het schilderij (Bijl).

Aan de achterzijde is over de naad een oude strook linnen ter versterking aangebracht.

Cat. 214. Het paneel is geparket. Het bestaat uit drie verticaal toegepaste planken, waarvan de rechter relatief smal is.

P. 342 Biografie P. Aertsen, 1ste kolom, 11de regel, *lees*: 'vermoedt daarom, dat hij deze periode als gezet...'

Cat. 225. Het paneel, dat 169,7 cm breed is, bestaat uit vier horizontaal toegepaste planken en is gedeeltelijk geparket. Langs de randen zijn aan de voorzijde links en rechts talrijke spijkergaten te zien. De kopie is 1568 gedateerd en bevond zich in 1986 bij kunsthandel A. Wengraf, Londen. Met infraroodreflectografie kon vrijwel geen ondertekening zichtbaar worden gemaakt.

Cat. 226. Het paneel, dat 139,8 cm hoog is, bestaat uit vijf horizontaal toegepaste planken en is geparket. Met infraroodreflectografie kon een uitvoerige en karakteristieke ondertekening in zwart krijt zichtbaar gemaakt worden, met een kwadraatnet en een kleuraanduiding (bla[uw]).

Cat. 227. Het paneel meet 56 × 99 cm en bestaat uit twee horizontaal toegepaste planken. Aan beide zijanten is een rand van ca. 1 cm zwart geschilderd; aan boven- en onderkant zijn zwart geschilderde latjes van ca. 1 cm breed aangezet. Aan de achterzijde zijn links en rechts afschuiningen aangebracht. Ook aan de onderkant is een afschuining te zien, waarvan het aspect echter afwijkt (Bijl.).

Op de achterkant is het merk van Pieter Stevens geschilderd, met het jaartal 1637 en het opschrift LANGE PEER. Vermoedelijk is het schilderij in 1637 door Stevens verworven (zie D. de Vos, 'Het verzamelaars-

merk van Peter Stevens (1590–1668) en diens aantekeningen over 15de eeuwse Brugse meesters', *Jaarboek Brugse stedelijke musea* 1 (1982), p. 253–260) (met dank aan K. Schütz).

Met infraroodreflectografie kon een uitvoerige en voor Aertsen karakteristieke ondertekening zichtbaar gemaakt worden. Dendrochronologisch onderzoek (Klein, Wenen): kapdatum 1550 $\frac{+}{-} \times \frac{2}{2}$. Kopie: Tekening door J. de Gheyn II uit 1612, Städtisches Kunstinstitut, Frankfurt (inv.nr. 797).

Cat. 228. Bij de restauratie in 1986 is een parket verwijderd en door een aluminiumconstructie vervangen. Er is een uitvoerige ondertekening in krijt (zie fig. 36, p. 95). Het *Gezelschap met wafelbakster* (afb. 228a) is, evenals de versie die zich vroeger in de coll. Petri bevond (zie noot 3) '1565 28 maart' gedateerd (I. Linnik).

Cat. 233. De tekening is voorzien van een kwadraatnet in zwart krijt. P. 352, 2de kolom, 7de regel van onder: '[...] evenals de parafernaliën van de voorafgaande begrafenisplechtigheid' ('die ... voorafgaat' schrappen). 2de kolom, 2de regel van boven: '[...] zoals het hoogaltaar...' ('het zoëven ... of' schrappen).

Cat. 234. Slechts een gedeelte van de tekening (het altaar en de toortsen van de priesters) lijkt in rood krijt te zijn voortekend (H.B.).

Cat. 236. De tekening meet 37,7 × 36,8 cm; de putto met het cartouche is aan de achterzijde doorgetrokken; voor het onderbeen van de apostel, vooraan links, is met rood krijt een gewijzigde vorm getekend.

Het blad is doormidden gesneden en met een papierstrook aan de achterzijde aan elkaar gezet.

Cat. 237. P. 355, 3de kolom, 4de regel van boven: penseel-tekening, *lees*: pentekening.

Cat. 240. P. 260, de afbeeldingen 240b en 240c zijn verwisseld.

Cat. 244. In het carton kunnen verscheidene repentirs worden aangewezen, onder meer bij de omgevallen kruikjes, links op de voorgrond.

Biografie Dirck Barendsz. P. 368, 1ste kolom, 2de regel van onder: 1952, *lees*: 1592.

Cat. 248. P. 369, 3de kolom, midden: afb. 248b, *lees*: 248a.

Cat. 249. Het paneel meet 141,3 × 183,8 cm. De lijst maakt de indruk oorspronkelijk te zijn, maar heeft de oorspronkelijke beschildering verloren.

Cat. 250. De tekening is doorgegriffeld. Kennelijk luidde de signatuur aanvankelijk 'THEODORVS./BERNARDVS./F.' en is deze vervangen door 'THEODORVS.B/BER.AMSTERODA/MVS.: F'. Het opschrift 'DENTE-ROSSA' is ten onrechte in de wirwar van letters gelezen (M. Haga).

Afb. 254b. Het bijschrift moet luiden: Albert Jacobsz. of Ernst Maler, *Het laatste avondmaal*, 1552. Paneel, 123 × 198 cm. Stedelijk Museum Broederpoort, Kampen.

Cat. 271.2. De vrouw draagt een lauwerkrans op het hoofd en een olijftak (?) in de hand. Links naast haar moet zich een tweede figuur hebben bevonden. Een onderarm en een naar rechts wijzende hand zijn nog aanwezig.

Cat. 289. Zie hierover de bespreking van het wetenschappelijk onderzoek tijdens de tentoonstelling, pp. 248–249.

Cat. 296. Het paneel bestaat uit drie horizontaal toegepaste planken. Het is tot aan de randen beschilderd. De achterzijde is met een oliehoudende substantie afgewerkt, waarna ongeprepareerde stroken linnen zijn aangebracht op de naden en langs de randen (Bijl). Met infraroodreflectografie kon de aanwezigheid van ondertekening moeilijk worden vastgesteld. Een *Opwekking van Lazarus* van Bueckelaer wordt vermeld in de inventaris van de Antwerpse schilder Jeremias Wildens in 1653 (J. Denucé, *De Antwerpsche konstkamers*, Antwerpen 1932, p. 168). Dat Bueckelaer grisailles schilderde blijkt ook uit de vermelding van een 'palm-sondagh / van wit en swart' bij Melchior Wijntgis te Middelburg door Van Mander (fo. 238v). Het schilderij, dat inmiddels algemeen aan Bueckelaer wordt toegeschreven, moet in de eerste helft van de jaren '60 gedateerd worden (HB).

Cat. 297. In het bovenste deel van het schilderij zijn sporen te zien van een ronde boog, mogelijk de moet van een inlijsting. Het paneel bestaat uit drie verticaal toegepaste planken en is tot de rand beschilderd. Het paneel is dun afgeschaafd en geparketteerd. Dendrochronologisch onderzoek: kapdatum 1530 $\frac{+}{-} \frac{x}{2}$. Met infraroodreflectografie kon een ondertekening in zwart krijt zichtbaar worden gemaakt; de schaduwen en plooiën zijn stenografisch aangegeven (vAdB).

Cat. 298. Het laatste cijfer van het jaartal blijkt na de recente

restauratie gelezen te moeten worden als een '5'. Ook dit schilderij stamt derhalve uit 1575, Aertsens sterfjaar. Met infraroodreflectografie kon een voor Aertsen karakteristieke ondertekening in zwart krijt zichtbaar worden gemaakt.

Cat. 299. Uit een ongedateerd stuk in het Haarlemse Gemeente-archief blijkt dat een ouder altaarstuk van het bakkersgilde, een *Drieluik met kruisiging*, zich in de 17de eeuw bevond tussen de geconfisqueerde bezittingen van het Jans klooster te Haarlem. Het schilderij van Pieter Pietersz. is derhalve niet ontstaan als herstelling van een tijdens de beeldenstorm verloren gegaan altaarstuk (met dank aan mevr. T. van Bueren, die hierop in een meer uitvoerige publikatie zal ingaan).

Cat. 300. Het paneel meet 111,9 × 83,1 cm. Het bestaat uit drie verticaal toegepaste planken en heeft links, rechts en onder aan de achterkant schuine zijden. Met infraroodreflectografie kon geen ondertekening zichtbaar gemaakt worden. Dendrochronologisch onderzoek: kapdatum 1556 $\frac{+}{-} \frac{x}{2}$.

Cat. 303. De schets is doorgegriffeld voor de gravure, evenals de eveneens gegraveerde olieverschets met *De uitdrijving van de wisselaars* (part. coll., Amsterdam). In het Kupferstichkabinet te Berlijn bevindt zich nog een blad uit de serie, *De kruisafname* (KdZ 24860), dat niet recentelijk uit Frankrijk afkomstig is, hetgeen erop wijst dat al eerder bladen uit de reeks waren verwijderd (W. Robinson en cat. tent. Washington-New York 1986–87, p. 50, 61, noot 3). Enkele bladen, waaronder het titelblad, en het 18de-eeuwse album

bevinden zich thans in het bezit van de Fondation Custodia (coll. F. Lugt), Parijs (C. van Hasselt).

Cat. 318. P. 426, 1ste kolom, laatste regel: afb. 318, lees: afb. 318a.

Cat. 319. Het schilderij is geparketteerd.

Cat. 322. Het doek, van een zeer fijne kwaliteit, vertoont langs de vier zijden spanbogen (Bijl).

Cat. 327. P. 442, 1ste kolom, 15de regel, afb. 327a schrappen. Toevoegen: versies van dit zelfportret bevinden zich in de Öffentliche Kunstsammlung, Basel (zie cat. tent. Brussel 1963, p. 117, nr. 126, afb. 120) en in de Michaelis collectie te Kaapstad.

Cat. 333. De in de noot gesneden voorstelling van Diana en Actaeon is groten-deels ontleend aan een gravure door Virgil Solis (1514–1562) uit *Iohan. Posthii Germershemii tetrasticha in Ovidii Metam. Lib. XV.... Vergilii Solis figurae*, Frankfurt am Main 1563 (Sluijter 1986, afb. 30). Speciaal het linkergedeelte, met Diana en haar metgezellinnen in bad, is nauwkeurig naar de prent gevolgd. De gravure van Solis is op haar beurt geïnspireerd op een illustratie door Bernard Salomon (ca. 1510–ca. 1560) uit *Excellentie figueren ghesneden uuyten uppersten Poete Ovidius uuyt vyfthien boucken der veranderinghen met huerlier bedietselse. Door Guillaume Borluit....* Lyon 1557 (Sluijter 1986, afb. 29).

Cat. 336.1. Het paneel meet 106,7 × 79,3 cm en bestaat uit drie verticaal toegepaste planken van ongeveer gelijke breedte. Midden boven bevindt

zich een spijkergat. Op de achterzijde van de middelste plank bevindt zich een krasmerk.

Cat. 336.2. Het paneel meet 106,9 × 78,6 cm en bestaat uit drie verticaal toegepaste planken van ongeveer gelijke breedte. Midden boven bevindt zich een spijkergat. Het schilderij is zwaar gecraqueleerd in het incarnaat en in het gordijn, hetgeen vermoedelijk door een vernis is veroorzaakt (Bijl).

Cat. 336.3. Het paneel meet 106,4 × 79 cm en bestaat uit drie verticaal toegepaste planken. Midden boven bevindt zich een spijkergat. Een barst over de gehele lengte van de middelste plank hangt daarmee samen. Barst en naden zijn versterkt met stroken linnen en tijk (Bijl).

Cat. 336.4. Het paneel meet 104,3 × 78,8 cm en bestaat uit drie verticaal toegepaste planken van ongeveer gelijke breedte. Midden boven bevindt zich een spijkergat. Het schilderij is zwaar gecraqueleerd in het incarnaat en in het gordijn, hetgeen vermoedelijk door een vernis is veroorzaakt. Het schilderij is vermoedelijk aan de bovenzijde iets afgeschaafd (Bijl). Met infraroodreflectografie kon geen ondertekening zichtbaar gemaakt worden.

Cat. 337. Het paneel meet 95 × 71,9 cm en bestaat uit drie verticaal toegepaste planken van ongeveer gelijke breedte. Aan de achterzijde zijn op de linker plank enkele krasmerken te zien (Bijl).

Cat. 340. Het opschrift dient als volgt te worden begrepen: Ook al kan men alles uitroeien of verdrijven, de liefde moet toch eeuwig blijven.

Cat. 348. P. 452, 1ste kolom, 13de regel: balk, lees: boek.

Cat. 357. P. 457, 3de kolom, 1ode regel: afb. 357.3, 357.4, lees: 357.1 en 357.6.

In de bibliografie ontbreken de volgende titels:

Mariën-Dugardin 1973
A.-M. Mariën-Dugardin, 'Les grotesques dans la majolique anversoise de la seconde moitié du xve siècle', *Bulletin van de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis* 45 (1973), p. 173-200.

Mielke 1968
H. Mielke, recensie van: S. Schéle, *Cornelis Bos*, Stockholm 1965, in *Zeitschrift für Kunstgeschichte* 31 (1968), p. 340-345.

Standen 1973
E. Standen, 'Some sixteenth-century grotesque tapestries', *Bulletin van de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis* 45 (1973), p. 229-237.

Szablowsky 1973
J. Szablowsky, *Les tapisseries flamandes au château du Wawel à Cracovie*, Bruxelles 1973.

Zerner 1968
H. Zerner, recensie van: S. Schéle, *Cornelis Bos*, Stockholm 1965, in *Art Bulletin* 50 (1968), p. 385-386.